

Murzynowska, Krystyna

"Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches", Johannes Nichtweiss, Berlin 1959; "Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim", Bogusław Drewniak, Poznań 1959 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 51/3, 597-603

1960

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Na s. 127 tejże rozprawy autor podkreśla, że „teoretycznej podwaliny akcji odbierania lasów chłopom” dostarczył Skarbek (1861); można dorzucić, iż wcześniej już ukazało się na ten temat trochę artykułów w prasie Królestwa (głównie w „Sylwanie”).

Powyzsze uwagi miały na celu wskazać niektóre sformułowania dyskusyjne lub niejasne dla czytelnika. Są to przecież szczegóły, nic nie ujmujące wartości monografii — pierwszej, a zatem pionierskiej próby na polu regionalnej historii wsi, pisanej z pozycji materializmu historycznego.

Zbigniew Stankiewicz

Johannes Nichtweiss, *Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches, Ein Beitrag zur Geschichte der preussisch-deutschen Politik von 1890 bis 1914*, Berlin 1959, s. 292. Bogusław Drewniak, *Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1959, s. 400, Prace Instytutu Zachodniego.

Emigracja sezonowa występująca od lat 90-tych XIX wieku na ziemiach polskich z coraz większym natężeniem i obejmująca w przededniu pierwszej wojny światowej rzeszę ponad 600 000 polskich robotników, stanowi ważny rozdział w historii polskiego proletariatu.

Pojawienie się zapotrzebowania na sezonowe ręce do pracy związane jest z rozwojem gospodarki kapitalistycznej, z uruchomieniem wielkiego potencjału przemysłowego, jak również ze zmianami zachodzącymi w gospodarce rolnej. Możliwości uzyskania lepszego zarobku ściągają ze wsi do ośrodków przemysłowych poważne zastępy wolnych, najemnych rąk do pracy. Jednocześnie rozwijająca się gospodarka rolna, dająca zarówno gorsze zarobki, jak i warunki socjalne, odczuwać zaczyna gwałtowną potrzebę robotników rolnych, nasilającą się w okresach sezonowych prac polowych. Właśnie Niemcy stają się od schyłku XIX w. klasycznym przykładem kraju, który z „oddającego zbędnych robotników przekształca się w kraj przyciągający robotników cudzoziemskich”¹. Proces ten nie pozostaje bez wpływu również na sąsiadujące z Niemcami ziemie polskie, które stanowiły najbliższy rezerwuariat rąk roboczych. W latach 1890—1914 jesteśmy świadkami, z jednej strony stale wzrastającego napływu polskich rąk roboczych z ziem zaboru rosyjskiego i austriackiego do Niemiec, z drugiej zaś walki toczonej między junkierstwem pruskim a sferami przemysłowymi o wykorzystanie tej siły roboczej. Spór ten wygrywa junkierstwo. Na wyludniające się ziemie rolnicze „Ostelbien” napływają masy polskich robotników², które otacza mur rozporządzeń³, mających z jednej strony zapobiec

¹ W. I. Lenin, *Dziela* t. XIX, s. 473.

² Okres wzmoczenia napływu robotników ze wschodu otwiera zniesienie pod koniec 1890 r. tzw. ustawy bismarckowskiej, wzbraniającej sprowadzania robotników z ziem zaboru rosyjskiego i austriackiego. Od 1902 r. obok robotników polskich z Królestwa i Galicji napływać zaczynają robotnicy ukraińscy z Galicji Wschodniej; byli oni protegowani przez władze pruskie szczególnie na terenach Śląska, a potem Pomorza Zachodniego ze względu na to, że nie zagrażali repolonizacją tych terenów.

³ Do tego rodzaju zarządzeń należał obowiązek opuszczania Niemiec w okresie między 15 listopada a 1 kwietnia. Od r. 1900 czas ten uległ skróceniu od 20 grudnia do 1 lutego (tzw. *Karenzzeit*). Od r. 1908 wprowadzono tzw. przymus legitymacyjny, uniemożliwiający robotnikowi poruszanie się na terenie Prus i zmianę miejsca pracy.

repolonizacji tych ziem, z drugiej zaś zmierzających do całkowitego podporządkowania pracodawcom polskiego robotnika.

Historia tego ruchu doczekała się dwóch nowych interesujących opracowań, które ukazały się niemal równocześnie: jedno w NRD jako praca habilitacyjna tragicznie zmarłego w 1958 r. dr. Johannesesa Nichtweissa z uniwersytetu w Rostocku, druga w ramach wydawnictw Zakładu Historii Pomorza Instytutu Historii PAN, jako praca doktorska Bogusława Drewniaka. Każda z tych monografii ujmuje zagadnienie emigracji sezonowej pod innym kątem, obie wnoszą wiele nowego dzięki zastosowaniu nowej metodologii oraz oparciu na nowych materiałach archiwalnych.

Dotychczasowe prace zajmujące się kwestią emigracji sezonowej niemal wszystkie nosiły charakter utylitarny⁴ i reprezentowały sądy i opinie ludzi bądź bezpośrednio związanych z emigracją sezonową, bądź wyrażających interesy określonych grup zainteresowanych w rozwijaniu tej emigracji.

Prace niemieckie, pochodzące przeważnie z lat 1890—1914, dadzą się podzielić na dwie grupy o odmiennej tendencji. Grupa pierwsza jest wyrazem interesów wschodnio-pruskiego junkierstwa, które w obronie emigracji sezonowej usprawiedliwia swe sprzeczne z pruską polityką narodowością stanowisko koniecznością gospodarczą ratowania niemieckiego rolnictwa na wschodzie⁵. Druga grupa reprezentuje stanowisko nacjonalistycznej burżuazji niemieckiej. Oskarża ona obszarników pruskich o repolonizację obszarów wschodnich, o wypieranie dla własnych egoistycznych celów droższego robotnika niemieckiego na zachód, do przemysłowych okręgów Niemiec⁶.

Piśmiennictwo polskie dotyczące emigracji sezonowej przedstawia się nieporównanie skromniej. Prócz drobniejszych artykułów i rozpraw⁷ jedynie dwie obser-

⁴ Jedynie J. Marchlewski w szeregu artykułów (por. *Pisma Wybrane* t. I, Warszawa 1952, *Robotnicy Wędrowni w rolnictwie*, s. 567—588; t. II, Warszawa 1956, *Obieźwasi*, s. 446—452) oraz K. Kautsky, *Die Agrarfrage*, Stuttgart 1899, ujmują to zagadnienie z pozycji marksistowskich.

⁵ Autorzy z tej grupy pochodzą często ze sfery obszarniczej, por. np. F. Stutzke, *Innere Wanderungen, die Ursachen des Arbeitermangels in der preussischen Landwirtschaft und des Zuzugs ausländischer Wanderarbeiter*, Heidelberg 1903; oraz M. Stojentín, długoletni sekretarz pomorskiej izby rolniczej, doskonały znawca zagadnienia emigracji sezonowej, autor licznych artykułów i cennej pracy pt. *Die ausländischen Wanderarbeiter in der Provinz Pommern*, Stettin 1909, P. Grund, *Die ausländischen Wanderarbeiter in ihrer Bedeutung für Oberschlesien*, Leipzig 1913; W. Wygodziński, *Die ausländischen Wanderarbeiter in der deutschen Landwirtschaft*, „Weltwirtschaftliches Archiv” t. VII, 1916.

⁶ Na pierwszym miejscu należy postawić tu pracę A. Knoke, *Ausländische Wanderarbeiter in Deutschland*, Leipzig 1911, zawierającą bogaty materiał faktograficzny, opartą o drukowany materiał źródłowy; M. Weber, *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. Dargestellt auf Grund der vom Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen*, Leipzig 1892. Podobny charakter mają prace: T. Goltz, *Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat*, Jena 1893; K. Kaerger, autor pierwszej pracy dotyczącej zjawiska emigracji robotników z terenów wschodnich państwa pruskiego do robót sezonowych w Niemczech Środkowych, *Die Sächse ngärei*, Berlin 1890. Był on reprezentantem podobnie jak i v. der Goltz tzw. *Verdrängungstheorie* tzn. teorii o sychaniu przez polskich robotników sezonowych niemieckich robotników na zachód.

⁷ Zamieszczanych w rocznikach „Polskiego Przeglądu Emigracyjnego” czy „Ekonomisty”, „Biblioteki Warszawskiej” w latach 1900—1914. Por. też M. Balsigerowa, *Polskie wychodźstwo sezonowe do Niemiec, Środkowo-Europejski Związek Gospodarczy i Polska*, Kraków 1916, s. 90—110; *W kwestii wychodźstwa polskiego*, cztery rozprawy, Poznań 1906, s. 176.

niejsze prace księdza A. Mytkowskiego⁸ zostały poświęcone wyłącznie emigracji sezonowej. Pozostałe zajmują się nią jako częścią szerszego problemu emigracji z ziem polskich⁹. Większość tych prac wyszła spod pióra ludzi bezpośrednio związanych z emigracją jako działacze społeczni czy polityczni. Do ich grona należeli zarówno ks. Mytkowski, aktywny działacz galicyjskiego Towarzystwa Św. Rafała jak również Leopold Caro, galicyjski prawnik i ekonomista, działacz katolicki, współorganizator Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami Sezonowymi¹⁰, występujący w obronie praw polskich robotników sezonowych w Niemczech na forum międzynarodowym¹¹, jak wreszcie Józef Okołowicz związany z liberalną burżuazją galicyjską, działacz Polskiego Tow. Emigracyjnego. Prace te uwzględniają często obok źródeł drukowanych wiadomości i doświadczenia czerpane z bezpośredniej praktyki autorów. W okresie międzywojennym problem emigracji sezonowej nie doczekał się szerszego opracowania, a po ostatniej wojnie ukazało się jedynie kilka mniejszych rozpraw na ten temat¹². Tak więc niżej omawiane prace, stanowią pierwsze obszernie studia pisane z perspektywy historycznej, w oparciu na nowym materiale i z uwzględnieniem w pełni metodologii marksistowskiej, co pozwoliło ukazać problem emigracji sezonowej we właściwym świetle.

Nichtweiss oparł swą pracę na bardzo obszernym materiale drukowanym, zwłaszcza prasowym. Obok materiałów normatywnych i sprawozdawczych, wydawnictw organizacji zawodowych, partyjnych, stenogramów Reichstagu i Landtagu, autor korzystał nadto z archiwaliów udostępnionych w NRD po 1945 r. Wchodzą tu w grę archiwa władz centralnych jak Kancelaria Rzeszy, ministerstwa, spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych i pracy¹³, a z instytucji bezpośrednio zajętych prowadzeniem robotników sezonowych: ministerstwo rolnictwa i ministerstwo handlu i przemysłu¹⁴.

Szczególnie interesujący jest ukazany na tej podstawie konflikt między obu tymi ministerstwami, reprezentującymi sprzeczne interesy wielkiego obszarnictwa i przemysłu. Autor korzystał również z archiwów poszczególnych krajów Niemiec środkowych i wschodnich. Już ten pobieżny przegląd wskazuje na ogrom przepracowanego materiału. Pozwolił on autorowi nie tylko ukazać problem emigracji sezonowej na szerokim tle politycznym i gospodarczo-społecznym, ale też zasygnalizował nowe nie opracowane dotąd w Polsce zagadnienia. Za cel postawił sobie ukazanie

⁸ A. Mytkowski, *Ausländische Wanderarbeiter in der deutschen Landwirtschaft*, Posen 1914; *Powstanie i rozwój emigracji sezonowej*, Kraków 1917.

⁹ L. Caro, *Emigracja i polityka emigracyjna*, Poznań 1914, J. Okołowicz, *Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową*, Warszawa 1920.

¹⁰ Towarzystwo zostało założone w 1912 r. pod patronatem biskupa Sapiehy i arcyb. Kakowskiego.

¹¹ Na konferencjach zorganizowanych przez Środkowo-Europejski Związek Gospodarczy w 1909 r. w Berlinie i w 1910 r. w Budapeszcie.

¹² A. Galos, *Walka kapitalistów górnośląskich o robotnika galicyjskiego*, „Sobótka” t. IX, 1954; *Klasy posiadające w Niemczech wobec sprawy polskiej 1894—1914*, „Przegląd Historyczny” t. XLVI, 1955, z. 4. B. Drewniak, *Chłńcyzy, Murzyni, Szwedzi i Włosi... byle nie Polacy*, „Szczecin”, nr 3/1957; *Napływ robotników sezonowych z zaboru rosyjskiego i austriackiego na Pomorze Zachodnie w latach 1890—1918*, „Przegląd Zachodni”, nr 5/1957; *Sytuacja prawna polskich robotników na Pomorzu Zachodnim do końca pierwszej wojny światowej*, „Szczecin”, nr 10/1958; B. Drewniak, A. Wielopolski, *Szczecińskie materiały do dziejów polskiego wychodźstwa sezonowego na Pomorzu Zachodnim*, „Archeion” t. XXVIII, 1958, s. 105—120; A. Brożek, *Napływ robotników spoza zaboru pruskiego na Górną Śląsk w latach 1870—1914*, Katowice 1958, s. 32.

¹³ *Deutsches Zentralarchiv Potsdam*.

¹⁴ *Deutsches Zentralarchiv II, Merseburg*.

stosunku pruskich klas posiadających do polskich robotników sezonowych. Odkrywając utajone sprzeczności między junkrami a przemysłowcami ujawnił kulisy powstania i realizacji rozporządzeń, które miały spełniać podwójną rolę: osłonić wyludniające się rolnicze obszary wschodnich Niemiec przed groźbą repolonizacji, a jednocześnie umożliwić obszarnikom zatrzymanie i wykorzystanie tanich rąk roboczych.

Pierwsza z pięciu części, na jakie podzielił autor swą pracę, obejmuje początkową fazę emigracji sezonowej 1891—1900. Nichtweiss przedstawia tu próby władz pruskich zahamowania emigracji ze wschodu oraz nacisk junkierstwa w kierunku najszerszego udostępnienia tanich rąk roboczych. Druga część pracy, dociągnięta do r. 1908, zajmuje się głównie powstaniem i rolą Niemieckiej Centrali Robotniczej, instytucji powołanej do życia z inicjatywy *Ostmarkenverein*. Od 1905 roku Centrala stała się półoficjalnym organem pruskiej polityki imigracyjnej, odgrywając zasadniczą rolę w ekonomicznym i narodowym upośledzeniu polskiego wychodźstwa sezonowego. Autor wskazał (s. 94, 113) na szczególną polityczną rolę Centrali w stosunkach Prus z Rosją i Austrią, jako półprywatnego przedsiębiorstwa, za którego poczynania rząd pruski formalnie nie ponosił odpowiedzialności. Trzecia część omawia wprowadzenie w życie tzw. przymusu legitymacyjnego, który w praktyce przywiązywał robotnika do miejsca pracy na okres objęty kontraktem. Zarządzenie to pośrednio uderzało w przemysł Niemiec środkowych, utrudniając wykorzystywanie robotników tych do przemysłu. W części IV autor zajmuje się stosunkiem Rosji i Austrii do problemu emigracji sezonowej. Oba te państwa odnosiły się obojętnie do dyskryminowania własnych poddanych — robotników polskich i co najwyżej wykorzystywały te sprawy w dorywczych politycznych rozgrywkach z Rzeszą Niemiecką. Ostatnia część traktuje o skutkach wyżej omawianych poczynań, tj. o położeniu polskich robotników. W sumie otrzymujemy obraz bezwzględnej, wrogiej polityki zarówno z punktu widzenia ucisku ekonomicznego jak i narodowego w stosunku do napływających rokrocznie polskich robotników.

Interesującym szczegółem na ogół nie poruszonym w dotychczasowej literaturze przedmiotu jest ukazanie (s. 175—187) stosunku kościoła katolickiego do polskich robotników sezonowych. Okazuje się, że władze kościelne podporządkowały się antypolskiej polityce rządu i wbrew własnym obserwacjom rezygnowały nawet z najskromniejszych poczynań, które by ulżyły nieco losowi sezonowych robotników. W szczególności uniemożliwiono działanie wśród emigracji sezonowej polskiemu duchowieństwu, a to w obawie, by niższy kler polski nie prowadził w tym środowisku „nacjonalistycznej propagandy”¹⁵.

Stosunkowo niewielki w zestawieniu z włożoną węg pracą podrozdział omawia stosunek SPD do zagadnienia emigracji sezonowej. Na podstawie protokółów międzynarodowych kongresów robotniczych, zjazdów partyjnych SPD, oraz kongresów niemieckich związków zawodowych, uzupełnionych przeglądem prasy socjalistycznej Nichtweiss, nie kusząc się o szersze uzasadnienie błędów niemieckiej socjaldemokracji, ukazuje dwa prądy w łonie międzynarodowego i niemieckiego ruchu socjaldemokratycznego. Jeden z nich dąży — w interesie ciasno pojętego interesu robotników w krajach uprzemysłowionych, importujących z zewnątrz ręce robocze — do ograniczenia tej imigracji. Drugi, internacjonalistyczny, domagał się wciągnięcia robotników zagranicznych do organizacji robotniczych oraz podjęcia wśród nich pra-

¹⁵ W związku z tym Ministerstwo Wyznań przekazało pewną sumę biskupowi z Münster w Padeborn w celu kształcenia w języku polskim niemieckich misjonarzy przeznaczonych do pracy wśród Polaków. J. Nichtweiss, op. cit., s. 179.

cy uświadamiającej. Ku tej ostatniej tendencji skłaniała się lewica SPD. Jednakże wobec specyficznej sytuacji prawnej polskiego robotnika sezonowego, któremu za najmniejsze wykroczenie groziło wydalenie z Niemiec, oraz zważywszy rozproszenie sezonowych robotników, izolowanych od ludności tubylczej, możliwości bezpośredniego działania wśród nich organizacji niemieckiego ruchu robotniczego były ograniczone. Działalność SPD skierowana więc była głównie na ujawnianie przed opinią publiczną najbardziej rażących nadużyć oraz na demaskowanie zarządzeń władz niemieckich skierowanych przeciwko robotnikom sezonowym.

Działań polskich organizacji wśród robotników sezonowych autor nie zdołał szerzej opracować ze względu na brak materiałów. Nie zmienia to faktu, że praca Nichtweissa posiadać będzie również dużą wartość dla historii polskiego ruchu robotniczego.

Druga z omawianych prac ograniczona została terytorialnie do Pomorza Zachodniego, natomiast chronologicznie sięga ona szerzej, obejmując również lata wojny 1914—1918. Teren Pomorza Zachodniego można uznać za typowy dla zjawiska emigracji sezonowej, toteż te części pracy, które omawiają przepisy obowiązujące robotnika sezonowego, jego werbunek i warunki bytowe są miarodajne dla całej emigracji sezonowej, niezależnie od regionu.

Autor oparł się na materiale archiwalnym zawartym w zespołach akt pruskiej administracji państwowej z terenu Pomorza Zachodniego, Prus Wschodnich i Opolszczyzny¹⁶. Wyzyskał także akta zespołu Rady Narodowej w Poznaniu, zawierające głównie materiał dla lat wojennych. Obok tego uwzględnił drukowane materiały normatywne i statystyczne oraz prasę zaboru pruskiego, a także emigracyjną, wydawaną w Niemczech.

Po omówieniu literatury przedmiotu oraz zwięzłej historii ruchów imigracyjnych autor charakteryzuje sytuację gospodarczą Pomorza Zachodniego w drugiej połowie XIX w., oraz przedsiębrane próby powstrzymania odpływu niemieckich robotników na zachód. Rozdział III poświęcony został werbunkowi robotników sezonowych z ziem zaboru austriackiego i rosyjskiego. Do szczególnie wartościowych części pracy należy zaliczyć rozdział IV, stanowiący próbę ilościowego ujęcia emigracji sezonowej na teren Pomorza Zachodniego. Omawiając mechanizm powstawania odnośnych statystyk, autor wskazuje na tendencyjność danych sporządzanych przez najniższą jednostkę administracyjną, jaką była gmina. Gminę w sensie administracyjnym stanowił często majątek ziemski, którego właściciel miał własne powody do zaniżania liczby zatrudnionych robotników sezonowych¹⁷. W dalszym ciągu autor ukazuje dynamikę procesu, oraz pochodzenie i rozmieszczenie robotników w poszczególnych regencjach¹⁸. Do ciekawszych zestawień należy tabela (s. 161), ukazująca stan emigracji sezonowej na przestrzeni lat 1904—1917 z podziałem na zabór rosyjski i austriacki, niestety tylko dla powiatu kołobrzесьkiego. Tendencje wynikające z tego zestawienia zdają się być charakterystyczne również dla innych okolic. Dotyczy to np. stałego zwiększania się od r. 1906 liczby robotników ukraińskich, fa-

¹⁶ Akta regencji opolskiej znajdują się w WAP Wrocławskim i zawierają sporo materiału dotyczącego działalności niemieckiej Centrali Robotniczej i jej kontaktów z nacjonalistami ukraińskimi, które miały na celu zastąpienie robotników polskich Ukraińcami.

¹⁷ Wpływały na to trudności związane z uzyskaniem zezwolenia, obawa przed wydalaniem robotników nie posiadających dokumentów, opłacanie składek ubezpieczeniowych. Por. Drewniak, op. cit., s. 174.

¹⁸ Por. równ. pracę W. A. Henatsch, *Das Problem der ausländischen Wanderarbeiter unter besonderer Berücksichtigung der Zuckerproduktion in der Provinz Pommern*, Greifswald, na którą powołuje się Drewniak.

woryzowanych przez władze pruskie ze względów narodowościowych, oraz wzrastającej liczby Polaków z zaboru rosyjskiego w okresie wojny. Następny rozdział poświęcony został analizie przepisów prawnych obowiązujących polskich robotników sezonowych. Szczególnie w latach wojny 1914/1918 polski robotnik, którego sytuacja prawna była i tak ciężka, zostaje poddany podwójnemu naciskowi: z jednej strony władz administracyjnych, z drugiej zaś zarządzeniom wojskowym. Data wybuchu wojny застаје na terenie Niemiec ponad 600 000 robotników polskich. Stają się oni na przeciąg wojny jeńcami — niewolnikami w pełnym słowa tego znaczeniu¹⁹. Rozdział VI, omawiający zatrudnienie robotników sezonowych poza rolnictwem, ukazuje walkę zakładów, przedsiębiorstw budowy dróg i linii kolejowych, przemysłowych oraz Pomorza Zachodniego o uzyskanie pozwoleń na zatrudnianie polskiego robotnika sezonowego. W rozdziale VII, najobszerniejszym w pracy, autor omówił warunki bytowe, społeczne i kulturalne robotników sezonowych.

Do ciekawszych partii należy zaliczyć omówienie na konkretnym przykładzie Pomorza Zachodniego stosunku władz kościelnych do polskich robotników, szczególnie w latach 1917—18, oraz stanu organizacji polskich opiekujących się emigrantami sezonowymi. Idzie tu o mało znaną działalność polskich organizacji skupionych m. in. przy „Radzie Narodowej” w Poznaniu.

Omawiając w rozdziale VIII samoobronę robotników i przejawy walki klasowej autor, na podstawie przykładów jednostkowych zaczerpniętych głównie z akt archiwum szczecińskiego, ukazuje próby buntu polskich robotników wobec szczególnie rażących aktów wyzysku ze strony pracodawców. Wydaje się jednak, że trudno by zaliczyć te wypadki do kategorii strajków. Część rozdziału poświęcona próbom organizowania się robotników sezonowych oraz oddziaływaniu na nich propagandy socjalistycznej tyczy się zagadnień dotąd nie opracowanych i raczej stanowi próbę zasygnalizowania jedynie tych zjawisk, wymagających szerszego przebadania. Rozdział IX, ostatni, omawiający stosunek społeczeństwa niemieckiego do problemu emigracji robotników sezonowych, opiera się głównie na badaniach Nichtweissa. Natomiast okres 1918—1919, omawiający działalność Rad Robotniczo-Zołnierskich na terenie Pomorza, wprowadza nowe elementy związane z wybuchem rewolucji w Niemczech.

Szczególną wartość pracy Drewniaka przedstawiają fragmenty poświęcone nieznaney dotąd problematyce emigracji sezonowej w latach pierwszej wojny światowej. Nasuwa się jednak pytanie, czy autor z metodologicznego punktu widzenia słusznie postąpił nie wyodrębniając tego okresu jako zamkniętej całości, a analizując poszczególne aspekty tego zagadnienia łącznie z innymi okresami. Lata wojny mają swą specyfikę zarówno z punktu widzenia prawnego, jak politycznego i gospodarczego. W obecnym ujęciu cenny i interesujący materiał niknie na skutek rozmieszczenia go w poszczególnych rozdziałach.

Przy lekturze pracy Drewniaka nasuwają się uwagi szczegółowe. Np. w rozdziale o kształtowaniu się płac szkoda, że autor dla celów porównawczych nie ukazał chociażby orientacyjnie obok zarobków robotników w Królestwie również i tych w Galicji, wskazując jednocześnie na tendencję wzrostu tych płac na przestrzeni lat 1890—1914, czego przyczyną była niewątpliwie stale wzrastająca emigracja sezonowa.

W rozdziale omawiającym werbunek robotników rolnych z Galicji porusza autor ciekawą sprawę reakcji władz pruskich na próby organizacji i regulacji werbunku robotników, podejmowane przez Polskie Towarzystwo Emigracyjne. Wiąże się z tym

¹⁹ Por. K. Rose, *Wspomnienia berlińskie*, część II, Warszawa 1932, s. 51—112.

gwałtowny atak kół zbliżonych do *Ostmarkenverein* i Centrali Robotniczej przeciwko dyrektorowi PTE Józefowi Okołowiczowi. Autor w odsyłaczu na s. 107, dysponując źródłami pruskimi, słusznie stwierdza, że „niektóre z tych uwag mogły być również dobrze oczywistymi kalumniami, choć jednocześnie zawierać ziarno prawdy”. PTE miało również w Galicji wielu oponentów. Broszura b. członka Towarzystwa J. Piętki pt. „Z bagna galicyjskiego” w sposób niezwykle ostry krytykuje tę organizację, a szczególnie Okołowicza. Sprawę tę może dałoby się wyjaśnić na podstawie materiałów galicyjskich władz krajowych.

Pewne zastrzeżenie budzi formułowanie przez autora uogólnień na podstawie jednostkowych faktów notowanych w aktach władz pruskich. Np. na s. 179, gdzie mowa jest o wypadkach niemczenia się elementu polskiego poprzez małżeństwa mieszane, albo na s. 211 w związku z nastrojami polskich robotników w Niemczech w czasie wojny, o pozytywnym stosunku do Niemiec wśród niektórych robotników, czy wreszcie na s. 314, w związku z omawianiem postawy moralnej robotników, o wypadkach denuncjowania się wzajemnego przez robotników i jeńców przebywających w obozach, dla uzyskania pewnych ulg.

Kończąc omówienie obu prac, raz jeszcze należy podkreślić zarówno rzetelność w opracowaniu zagadnienia emigracji sezonowej, jak i potrzebę ukazania jeszcze jednego aspektu, szczególnie ostro tu występującego: wrogiej polityki państwa pruskiego wobec polskich robotników, których praca poważnie przyczyniła się do rozwoju gospodarczego Niemiec na przełomie XIX i XX w.

Krystyna Murzynowska

Julian Chmura, *Problem siły roboczej w rolnictwie Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, Warszawa 1959, PWN, s. 314.

Prof. Andrzej Grodek w nr 5/6 „*Ekonomisty*” z 1955 r. artykułem „Problem rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Królestwa Polskiego i Galicji” zapoczątkował nowy etap dyskusji o początkach kapitalizmu w rolnictwie polskim.

W latach 1950—55 prowadzone były szerokie badania nad dziejami kapitalizmu na ziemiach polskich i w zasadzie większość historyków gospodarczych określała początki kapitalizmu w rolnictwie na pierwszą połowę XIX wieku. W przytoczonym artykule prof. Grodek sugerował przesunięcie tych początków — jeśli idzie o wieś — na ostatnie dziesięciolecie XIX wieku. Sprawa była niezmiernie istotna i dyskutowana zarówno jako podstawowe zagadnienie metodologiczne w polskiej historiografii gospodarczej, jak również z powodu ogromnych trudności warsztatowych związanych z badaniem tego problemu. Zagadnienie rozwarstwienia wsi, towarowości gospodarstwa polskiego i powstania rynku wewnętrznego — a także periodyzacja tych procesów — stało się kluczowym problemem dyskusyjnym w historiografii gospodarczej lat pięćdziesiątych, zajmującej się dziejami XIX stulecia.

Z zainteresowań profesora wynikają tematy prac doktorskich dla uczniów. „Problem siły roboczej...” to praca doktorska Juliana Chmury napisana pod kierunkiem prof. dr Grodka. Julian Chmura zmarł nagle 31 października 1958 r. w 33-cim roku życia, w chwili gdy skończył korektę maszynopisu swojej pracy.